

Die uw jeugd vernieuwt als die van een arend

De Reformatie

Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven

In dit nummer

Kunst - J.M. de Jong
Man van smarten

456

Kerkelijk leven - G. Kwakkel
Goddelijk geweld en het kruis

457

Meditatief - R.J. Vreugdenhil
Op goede vrijdag hang je...

460

Wandelen met God - B. Luiten
Hoe nuttig is de kerk?

461

Achtergronden- Dr. G. Harinck
Zestig jaar protestantisme
in Nederland

463

Lied van de week - J. Smelik
Jezus is ons licht en leven

470

Uit de kerken

Man van smarten

kunst

Uit ongeveer 1490 dateert het schilderijtje *Man van smarten*. Het is geschilderd door de Nederlander Geertgen tot St. Jans (ca. 1465-ca. 1495). De kunstenaar ontleent zijn 'achternaam' aan zijn lidmaatschap van de Orde van St. Jan. Deze orde werd omstreeks 1050 opgericht als een broederschap die de zorg op zich nam van zieke pelgrims, onderweg naar het Heilige Land. Het schilderij behoort tot de topstukken van *Museum Catharijneconvent*.

J.M. de Jong ■

Dit kleine schilderij zou al wel eens in de 16^e eeuw in Utrecht terecht kunnen zijn gekomen. De stad had een ziekenhuis van de orde van St. Jan (de Johanniters). In de 16^e eeuw betrokken de Johanniters de kloostergebouwen die nu het *Museum Catharijneconvent* huisvesten. In de 18^e eeuw bevond het schilderij zich in een schuilkerk binnen de stad.

Het is maar een klein paneel, ongeveer 24 cm in het vierkant (ter vergelijking: dit nummer van *De Reformatie* is ca. 19,5 x 29 cm). Gezien deze grootte was het bedoeld voor persoonlijke toewijding aan het lijden van de Heer.

In het centrum van de compositie zien we een uiterst bedroefde Christus die ons met zijn rechterhand de gapende wond in zijn zijde toont. Uit de wond loopt een opgedroogd bloedspoor naar beneden. Zijn gehele lichaam is bedekt met bloedspatten. In een bijna liefkozend gebaar houdt Hij de kruispaal tegen zijn hoofd. Met zijn voeten staat hij al in het graf, een diagonaal naar achteren geplaatste marmeren sarcofaag. Over de rand ligt een zwart doodskleed. Op het bovenste gedeelte van het kruis is nog net het bordje INRI zichtbaar.

Dit is zeker geen verbeelding van een moment uit de lijdensgeschiedenis. Na zijn sterven werd Christus door Jozef van Arimathea en zijn helpers van het kruis gehaald en begraven in het rotsgraf. Wel staan op deze voorstelling Maria (met de witte hoofddoek en gekleed in een donkerblauwe mantel) en een verdrietige apostel Johannes achter haar. Links leunt een treurende Maria Magdalena, herkenbaar aan haar lange haarlokken, over de rand van de grafkist.

Arma Christi

Voor de precieze bedoeling van dit schilderij moeten we ons richten op de achtergrond. Dat het hier niet gaat om een reële situatie, blijkt al uit de gouden achtergrond, in plaats van een

landschap met Golgotha, Jeruzalem of de graf-tuin. In het achtervlak vliegen drie in het wit geklede engelen. Geheel rechts zien we achter Johannes nog een stuk van een zuil met een klassiek kapiteel. De linker engel heeft een aantal grote spijkers in de hand. De rechter draagt een lans en een rietstengel met een spons. Aan de zuil, de paal waar Jezus tegen aan stond toen Hij werd geseld, hangt een touw waarmee een takkenbos en een geselroede bij elkaar gebonden zijn. Deze objecten heten de lijdenswerktuigen. Samen met de doornenkroon, het kruis en het graf zijn ze de symbolen voor het lijden dat Christus ondergaan heeft. Op ieder van die onderdelen kon de gelovige zich richten bij zijn meditatie, daarin voorgegaan door de beide Maria's, Johannes en de drie engelen. De voorstelling zelf gaat terug op een verhaal over Gregorius de Grote, die paus was van 590 tot 604. Hij zou tijdens een kerkdienst in de Santa Croce in Rome een visioen gekregen hebben van Christus die hem zijn wonden toont, omringt door de lijdenswerktuigen. In genoemde kerk werden relieken van het kruis bewaard, maar ook de attributen waarmee Christus gepijnigd werd: de Arma Christi. Oorspronkelijk werd het visioen van Gregorius uitgebeeld met deze paus staande voor het altaar. Later is het thema verzelfstandigd tot de hier gepresenteerde *Man van smarten*.

Opvallend blijft de uiterst compacte compositie, waarin de witte kledingstukken de aandacht trekken. Die richten onze blik op het smartelijke gebaar van Christus en de biddende houding van de bedroefde Maria.

Jan de Jong geeft les in kunstvakken aan de GSRandstad in Rotterdam en doceert kunst- en cultuurwetenschap aan de EH te Amersfoort.

Goddelijk geweld en het kruis

De God van het Oude Testament staat bekend als een God van geweld en wraak. De God van het Nieuwe Testament heeft een betere reputatie. Toch geeft ook Hij zijn eigen Zoon over aan een gruwelijke dood. Is dat niet minstens zo erg?

G. Kwakkel ■

Geweld in het Oude Testament

Als je de eerste bladzijden van het Oude Testament omslaat, is het meteen raak. God laat bijna alle mensen en dieren verdrinken in het water van de zondvloed. Zo'n massale verdrinkingsdood komt er nooit meer. Maar er blijft bloed vloeien in het Oude Testament. Soms gebeurt het door mensen die ingaan tegen Gods uitdrukkelijke wil. Heel vaak stroomt het bloed ook in opdracht van God. Meer dan eens vergiet Hij zelf menselijk bloed. In Jesaja 63:1-6 verschijnt God in rode kleren. Op de vraag waarom zijn kleren zo rood zijn, antwoordt Hij, dat Hij de volken vertrapt heeft als druiven in een perskuip. Zijn kleren zijn rood van hun opspattende bloed.

Het Oude Testament is vol van bloedvergieten en geweld. Dat roept vragen op, kritiek, afschuw. Een van de dingen die het meest aanstoot geven, is Israëls optreden tegen de volken van Kanaän. Complete steden werden uitgeroeid, mannen, vrouwen, kinderen, iedereen. Was dat niet gewoon volkenmoord, genocide? En Israël deed dat in opdracht van God!

Het boek Deuteronomium legt uit, waarom de Kanaänitische volken uitgeroeid moesten worden. Het was omdat zij Israël ertoe zouden verleiden andere goden te dienen in plaats van de HEER (zie Deut. 7:1-4). Israël moest dus bewaard blijven bij de zuivere dienst van God. Maar is dat een geldig excuus om een volk te vermoorden? Als je dat vindt, heb je dan nog wel iets in te brengen tegen islamitische terroristen die zich met vliegtuigen in wolkenkrabbers boren? Bin Laden en zijn volgelingen verzetten zich toch ook tegen de bedreiging van hun godsdienst?

Is het Nieuwe Testament beter?

Het geweld in het Oude Testament maakt christenen verlegen. Gelukkig lijkt het Nieuwe Testament een uitweg te bieden. De Heer Jezus verbiedt zijn leerlingen naar het zwaard te grijpen: "wie naar het zwaard grijpt, zal door het zwaard omkomen" (Mat. 26:52). Uitroeien van ongelovigen is er in de nieuwtestamentische tijd niet meer bij. Vervolging moet beantwoord worden met geduld en verdraagzaamheid. Veel duidelijker dan het Oude Testament zegt Jezus: Heb je vijanden lief en bid voor wie jullie vervolgen (Mat. 5:44).

Maar diezelfde Jezus vergelijkt zich een keer met iemand die koning wil worden en te maken heeft met verzet. Hij laat die koning, wanneer hij de macht eenmaal vast in handen heeft, zeggen: En die vijanden van mij die niet

wilden dat ik koning over hen werd, breng hen hier en dood ze voor mijn ogen (Lucas 19:27). Het boek Openbaring tekent Jezus als het lam van God. Maar dit lam van God kan zo kwaad worden, dat de mensen liever hebben dat bergen hen verpletteren dan dat zij te maken krijgen met zijn toorn (Openb. 6:16-17). Wie Hem niet volgt, zal de wijn van Gods woede moeten drinken en in vuur en zwavel gepijnigd worden, onder de ogen van het lam (Openb. 14:10).

De oordelen waarmee God en zijn Zoon, Jezus Christus, in het boek Openbaring optreden tegen hun vijanden doen niet onder voor wat de oudtestamentische profeten verkondigd hebben. Zij zijn huiveringwekkend en onvoorstelbaar. Toch is het de vraag of dat goddelijke geweld het meest schokkende is in het Nieuwe Testament. En of dat echt het grootste struikelblok is waarom mensen weigeren zich aan God toe te vertrouwen.

De schrijver Guus Kuijer gelooft niet in God. Onlangs (23 maart jl.) was hij de hoofdspreker op een discussiemitdag in de Protestantse Theologische Universiteit aan de Oudestraat in Kampen. Het thema van de bijeenkomst was 'de houdbaarheid van het Oude Testament'. Is het Oude Testament, dat zo vol is van het geweld en de wraak van God, nog wel bruikbaar? Opvallend was dat die vraag niet eens de meeste aandacht kreeg. Minstens zoveel discussietijd werd besteed aan wat het Nieuwe Testament en de theologie vertellen over het lijden van Jezus Christus aan het kruis. Daar bleek Kuijer de meeste moeite mee te hebben. Dat God zijn eigen Zoon, hoewel Hij onschuldig was, op die manier liet doodmartelen! Dat vond hij nog afschuwelijker dan het goddelijke geweld in het Oude Testament.

Leven alleen bij God

Verderop in dit artikel wil ik terugkomen op het goddelijke geweld in de kruisdood van Jezus. Eerst wil ik iets meer zeggen over dat omstreden voorbeeld uit het Oude Testament, de uitroeiing van de volken van Kanaän. Is het waar dat die uitroeiing in opdracht van God ertoe diende om de godsdienst van Israël zuiver te houden? Zo zou je dat inderdaad kunnen zeggen. In Deuteronomium 7 staat deze opdracht van God direct naast het bevel om alle spullen waarmee de volken van Kanaän hun afgoden dienden te vernietigen. De altaren moeten worden gesloopt, de gewijde stenen verbrijzeld, de Asjerapalen omgehakt en de godenbeelden verbrand (Deut. 7:5). Er mogen pertinent geen huwelijken met jongens of meisjes

uit de volken van Kanaän gesloten worden (Deut. 7:3). De reden voor al deze maatregelen is zonneklaar: Israël moet bewaard blijven voor de verleiding ontrouw te worden aan de heer door andere goden te dienen (Deut. 7:4).

De dienst van de HEER als de God van Israël moet inderdaad zuiver blijven. De uitroeiing van de volken van Kanaän is een middel dat daaraan moet bijdragen. Maar als je het zo zegt, peil je niet diep genoeg. Het gaat inderdaad om zuivere godsdienst. Die formulering heeft echter het risico dat je in het menselijke vlak blijft steken. Mensen hebben hun godsdienst en die godsdienst moet, overeenkomstig de wil van God, zuiver bewaard worden. Als je dat zegt, heb je maar half begrepen waar het in Deuteronomium 7 om gaat.

In Deuteronomium 7 staat de zuivere godsdienst in het kader van de liefde. De HEER zegt dat Hij zijn oog heeft laten vallen op dat kleine volkje Israël. Hij koos dat volk uit om het te maken tot zijn eigen kostbare bezit. Hij wilde ermee leven in een verbintenis die net zo uniek is als die tussen man en vrouw in een huwelijk (zie Deut. 7:6-7). Dat was de bedoeling van de zuivere godsdienst, die in Kanaän bewaard moest blijven: Israël moest met de heer leven in een relatie van volkomen liefde en trouw. Kanaän was het huis waar zij als een pas getrouwd echtpaar samen zouden gaan wonen. Die liefde en dat unieke leven van God met zijn volk mochten niet door een indringer van buiten (Baäl, Asjera of nog iemand anders) aangetast worden.

Dat unieke liefdesleven met Israël was de nieuwe stap in de uitvoering van zijn verlossingsplan, die God toen ging zetten. Hij wilde weer echt leven op aarde realiseren, om te beginnen in het land van melk en honing. Leven is in Deuteronomium heel nauw verbonden aan de trouw aan God, aan het liefhebben van de heer en de gehoorzaamheid aan zijn geboden (zie bijv. Deut. 6:3-5). Deuteronomium 30:20 zegt, dat de liefdevolle en gehoorzame toewijding aan God voor Israël het leven is (zie de vertaling van het NBG van 1951: want dat is uw leven). Die opmerkelijke uitspraak kun je als volgt uitleggen: Israëls leven in het beloofde land hangt af van de liefde en gehoorzaamheid aan God. Dat past heel goed bij wat je in Deuteronomium op bijna elke bladzijde leest. Maar ook dan blijft het iets om verder over door te denken, dat liefde voor God en leven hier zo nauw aan elkaar verbonden worden.

Op andere plaatsen in de Bijbel blijkt het nog duidelijker: alleen in verbondenheid met God is er echt leven. Leven zonder Hem is geen leven. Als je probeert zonder Hem te leven, ben je levend dood. Dat het zo is, kun je al aanvoelen in Genesis 2 en 3, de geschiedenis van paradijs en zondeval. Als Adam en zijn vrouw de gehoorzaamheid aan God hebben opgezegd, sterven zij. Zij halen nog wel adem en lopen rond in de tuin. Maar het leven, het echte leven, is kapot.

Nooit is het duidelijker verwoord dan door Jezus Christus, in Johannes 17:3: Het eeuwige leven, dat is dat zij u kennen, de enige ware God, en hem die u gezonden hebt, Jezus Christus. Echt leven is God kennen en leven met Jezus Christus. De naam Jezus Christus valt in het boek Deuteronomium natuurlijk nog niet. Maar de visie op wat echt leven is, is niet wezenlijk anders. Leven is er alleen in verbondenheid met God, in vertrouwen op Hem en in overgave aan zijn liefde en wil.

In Deuteronomium blijkt dat verder hieruit dat niet alleen de volken van Kanaän met uitroeiing bedreigd worden. Precies hetzelfde lot staat de Israëlieten te wachten, als

zij zich toch laten verleiden om andere goden te dienen (zie Deut. 7:4,26). Daaraan zie je heel duidelijk: er is geen leven, tenzij in verbondenheid met de enige God. Diezelfde gedachte kom je tegen wanneer Deuteronomium 9 de oorzaak van de uitroeiing van de volken van Kanaän bij hun eigen slechte gedrag legt: De heer, uw God, verdrijft die volken voor u omdat ze zo slecht zijn (Deut. 9:5). Zij worden pas uitgeroeid wanneer zij zoveel misdaden hebben bedreven, dat de maat vol is (Gen. 15:16). De mensen die moeten sterven, hebben zelf al generaties lang voor de dood gekozen. Voor andere volken gelden andere regels (zie Deut. 20:10-18).

De grote vraag die uit Deuteronomium op ons afkomt, is: hoe kijk je tegen het leven aan? Hoe kijk je tegen God aan als degene die jou leven geeft? Ben je echt bereid om te erkennen dat alleen leven met Hem echt leven is? Of hoef je deze God niet en kies je, als consequentie daarvan, voor de dood?

De lijdende dienaar

Gods opdracht om de volken van Kanaän uit te roeien werd gegeven op een uniek moment in de geschiedenis. Hij gaf Israël deze taak toen Hij met zijn volk een nieuw leven wilde beginnen in een eigen land, als een volgende stap op weg naar de verlossing van al het leven dat verkeert in de macht van de dood.

Later heeft God zo'n uitroeiingbevel niet weer gegeven. In de tijd van David en Salomo woonden nog steeds vele afstammelingen van de inheemse volken in Kanaän. Zij moesten dwangarbeid verrichten, maar zij werden niet uitgeroeid. De Israëlieten hebben het uitroeiingbevel maar voor een klein deel uitgevoerd. En dat hebben zij geweten.

Telkens weer lieten zij zich verleiden om hun liefde aan andere goden te geven in plaats van aan de HEER alleen. Zij hadden heel veel meegekregen om hen daartegen te beschermen. Zij hadden een heiligdom ontvangen met priesters, feesten en offers, eerst in de vorm van de tabernakel, later in de vorm van een vaste woning voor God op Sion. Zij waren voorzien van goede wetten, die hun het rechte pad konden wijzen. Zij kregen rechters, profeten en koningen om hun voor te gaan in de dienst van God. Maar het hielp allemaal niets. Na eeuwen van enkele hoogtepunten en vele dieptepunten was het einde van het verhaal dat zij het land van melk en honing moesten verlaten. Zij moesten als ballingen leven in Assyrië en Babylonië.

Maar ook die harde ingreep van God was niet afdoende. In Babel lieten zij zich nog steeds imponeren door vreemde goden, Bel en Nebo (zie bijv. Jes. 46; 48:1-16). In plaats van volledig op God te vertrouwen lieten zij zich door mensen bang maken en aarzelden zij om op Gods bevel Babel te verlaten (zie Jes. 50:2; 51:12-13; 52:11).

In die hopeloze situatie zoekt de heer zijn volk op met een unieke profetie. In Jesaja 52:13-53:12 presenteert Hij aan Israël zijn dienaar, die hun lijden, zonden en schuld op zich neemt. Dat is de enige mogelijkheid om nog uit de impasse te komen. Leven en toekomst kunnen voor Israël alleen veilig gesteld worden, als deze knecht zichzelf overgeeft aan de dood. Hij moet in plaats van Israël zijn leven geven als het enige offer tot betaling van hun schuld. Zo wordt zijn leven wat hun leven had moeten zijn: een leven in overgave aan God. Alleen zo slaagt Gods verlossingsplan, voor Israël, maar ook voor vele anderen (zie m.n. Jes. 53:10-12).

Jezus wilde het zelf

Het Nieuwe Testament wijst Jezus Christus aan als de dienaar van God, die de unieke profetie van Jesaja 53 werkelijkheid heeft laten worden (zie bijv. Hand. 8:32-35; 1 Petrus 2:21-25). Hij werd prijsgegeven om onze zonden (Rom. 4:25). Hij stierf een gruwelijke dood, na een uren lange marteling aan het kruis. En dat gebeurde bepaald niet buiten God om.

Moet je dan zeggen, dat God zijn eigen Zoon liet doodmartelen, in strijd met alle regels van het recht? Als je het zo formuleert, zitten er belangrijke waarheidselementen in wat je zegt. Maar je doet toch niet voldoende recht aan wat het Nieuwe Testament vertelt over het lijden van Jezus en Gods rol daarin.

Het Nieuwe Testament laat er geen misverstand over bestaan: God had zijn Zoon opgedragen om Zich aan de kruisdood over te geven, ten bate van schuldige mensen. Ik ben niet uit de hemel neergedaald om te doen wat ik wil, maar om te doen wat Hij wil die mij gezonden heeft, zegt Jezus in Johannes 6:38. De brief aan de Hebreeën beschrijft Christus als de hogepriester die het offer van zijn eigen leven bracht (Hebr. 7:27). Maar de eer van dat hogepriesterschap heeft Hij niet aan zichzelf verleend; Hij werd ertoe geroepen door God (zie Hebr. 5:4-5). Zijn lijdensweg was een leerschool in gehoorzaamheid (Hebr. 5:8).

God liet zijn eigen Zoon aan het kruis sterven. Voordat dat gebeurde, bleek Jezus daar vreselijk tegenop te zien. Zijn smeekbede in Getsemane, Vader, als het mogelijk is, laat deze beker dan aan mij voorbijgaan, kwam recht uit zijn hart. En toch was het tegelijk zo, dat heel dit gebeuren, dat ons met afschuw vervult, overeenstemde met Jezus' eigen wil.

Heel wonderlijk komen de wil van God de Vader en van Jezus samen in Johannes 10:18: Niemand neemt mijn leven, ik geef het zelf. Ik ben vrij om het te geven en om het weer terug te nemen - dat is de opdracht die ik van mijn Vader heb gekregen. Jezus gehoorzaamt de opdracht van zijn Vader en geeft tegelijk in vrijheid zijn leven over aan de dood. De opdracht van God is zijn eigen keuze. Zoals het ook de eigen keuze van de Zoon van God was om niet in de goddelijke heerlijkheid te blijven, maar een mens te worden, zich te vernederen en gehoorzaam te worden tot in de dood aan het kruis (Fil. 2:5-8). Toen dienoffers niet meer bleken te baten, verklaarde Hij Zich bereid om Gods wil uit te voeren: Hier ben ik; Ik ben gekomen, God, om uw wil te doen (Hebr. 10:7).

Bij de kruisdood van Jezus gaat het niet om een Vader die in pure onverschilligheid zijn Zoon prijsgeeft. Het gaat om een daad van Vader en Zoon samen, waarin zij volledig met elkaar overeenstemmen. De Zoon van God wilde dit zelf. Het gaat ook niet zomaar om het doodmartelen van een onschuldige. Inderdaad, dat een onschuldig mens deze dood stierf, was in strijd met alle regels van het recht. Het was de wereld op z'n kop. Maar er was wel iets aan voorafgegaan. Namelijk, dat deze onschuldige Zich door God tot zonde liet maken (2 Kor. 5:21). Hij liet Zichzelf met ons kwaad beladen en bracht dat op het kruishout (1 Petrus 2:24; vgl. ook Jes. 53:6,12).

Het gaat bij de kruisdood van Jezus zelfs niet alleen om de dood van een mens. Hij die voor deze dood koos, in gehoorzaamheid aan zijn Vader, was immers God de Zoon. Hij was zelf God, net zo goddelijk als zijn Vader. God de Vader hing niet aan het kruis. Maar Hij die daar hing, was wel God, één van wezen met de Vader.

Het beslissende punt

Dat is de wonderlijke weg die God ging om het leven aan ons terug te geven. Hij liet niet zomaar een mens lijden. In zijn Zoon trok Hij het geweld van de kruisdood naar Zichzelf toe.

In het licht van de Bijbel heeft de kerk geprobeerd er iets van te begrijpen waarom het zo moest gaan. Het resultaat van die pogingen vinden wij bijvoorbeeld in Zondag 5 en 6 van de Heidelbergse Catechismus. Heel zuiver en eerbiedig wordt het geheim van de kruisdood van Gods Zoon ook verwoord in Dordtse Leerregels II, artikel 4: "Deze dood is zo krachtig en waardevol, omdat de Persoon die hem ondergaan heeft, niet alleen een echt en volkomen heilig mens is, maar ook de eniggeboren Zoon van God, die met de Vader en de Heilige Geest eeuwig en oneindig God is - zo immers moest onze Verlosser ook zijn".

"Zo immers moest onze Verlosser ook zijn". Zo moest het gaan. Het kon niet anders. Dat betekent absoluut niet, dat je het helemaal begrijpt. Het blijft een verlossingsplan van God dat ons denkvermogen ver te boven gaat. Voorzover je kunt, moet je het uitleggen en verdedigen. Maar op een bepaald moment kun je niet verder en sta je voor de ondoorgroendelijkheid van God.

Hij is en blijft God. Hij handelt heel wonderlijk in de kruisdood van zijn Zoon. Maar wij zijn absoluut niet in de positie om te zeggen dat Hij het anders of beter had moeten doen. Dan zouden wij net doen alsof wij veilig op de kant zitten en kunnen toekijken hoe hulpverleners iemand uit het water halen. Om vervolgens, op basis van onze ervaring, te zeggen hoe zij het beter hadden kunnen doen. Wij liggen zelf in het water!

Alleen als je dat beseft, kun je Gods manier van doen aanvaarden, ook al begrijp je Hem niet. Zo ging het ook met de Israëlieten die in Jesaja 53 aan het woord komen. Zij verbaasden zich over het onschuldige lijden dat de dienaar van de HEER overkwam. Zij konden dat pas aanvaarden, toen zij tot het inzicht gekomen waren: Wij dwaalden rond als schapen, ieder zocht zijn eigen weg. Pas als je erkent dat je eigen toestand net zo hopeloos is als die van verdwaalde schapen, kun je er blij mee zijn dat God al je wandaden op iemand anders deed neerkomen (zie Jes. 53:6).

Het goddelijke geweld in de kruisdood van Jezus Christus is de enige weg terug naar het leven. Leven is er voor ons alleen, als wij erkennen dat alleen leven met God echt leven is. En dat Jezus, door met God te blijven leven, ook toen zijn Vader Hem verliet, dat leven voor ons geworden is.

Als je dat erkent, aanvaard je net als Hij je doodvonnis en neem je je kruis op je. Je volgt Hem door alles heen, ook als dat ertoe leidt dat mensen je onderdrukken, haten en doden omwille van zijn naam (zie Mat. 24:9). Want je weet dat je leven ergens anders ligt: met Christus verborgen in God (Kol. 3:3).

Het goddelijke geweld blijft voor vragen stellen. Zeker als het gepaard gaat met de uitroeiing van complete volken, zoals bij Israëls intocht in Kanaän. Maar daar valt voor ons toch niet de beslissing. Die valt aan de voet van het kruis van Golgota: wil je echt dat God je op deze manier het leven geeft?

Prof. Dr. Gert Kwakkel doceert Oude Testament aan de Theologische Universiteit te Kampen.

Op goede vrijdag hang je...

Galaten 2:19,20 Met Christus ben ik gekruisigd: ikzelf leef niet meer, maar Christus leeft in mij.

R.J. Vreugdenhil ■

*Goede Vrijdag vieren is kijken naar het kruis.
Daar hangt Hij, Jezus de Zoon van God.
Geslagen, bebloed, uitgeput.
Uitgewezen door zijn eigen volk.
In de steek gelaten door zijn vrienden.
Onrechtmatig veroordeeld door de overheid.
Verlaten door zijn God.
Een opeenstapeling van lijden, te groot voor mijn gevoel.
Ik word er stil van als ik naar Hem kijk.*

*Goede Vrijdag vieren is kijken naar het kruis.
Daar hangt Hij, en Hij hangt er voor mij.
Het is mijn schuld dat Hij gestraft wordt.
Ik heb het verdiend, maar Hij krijgt het.
Hij ondergaat alles - ik mag op afstand kijken.
Hij betaalt de hoge prijs - ik krijg de winst.*

Ik hoef alleen maar te kijken, te geloven, te vragen om vergeving. En zonder dat het me iets kost, word ik verlost - in Jezus' naam.

* * *

*Maar Goede Vrijdag vieren is ook hangen aan het kruis.
'Met Christus ben ik gekruisigd'.
Die ene zin van Paulus schudt alles door elkaar.
Ik gekruisigd? - maar Hij hing daar toch! Ok gekruisigd? - maar Hij deed het toch voor mij! Ik hoef toch niet aan het kruis?
Ik vond het net zo'n fijn idee: Hij voor mij, ik sta erbuiten.
Hij er midden in, er aan onderdoor, en ik op veilige afstand.
Alleen maar kijken en ontvangen - en over tot de orde van de dag...*

*Maar Goede Vrijdag vieren is ook hangen aan het kruis.
Met Christus mee gekruisigd worden. Niet om een beetje de straf te dragen. Maar wel om helemaal dood te gaan.
Mijn oude mens, mijn Adams-leven. Die IK die altijd weer het verkeerde kiest.
Die ik-egoïst, die ik-roddelaar, die ik-altijddrukmetgeld, ik-minimalist, ik-zoekzelfweluitwatikdoe, ik-vertrouwoeigenkracht.
Die IK moet hangen.*

*Ik heb gehangen.
Met Christus mee, op Goede Vrijdag.
Hij hing er en droeg mijn straf. Ik hing er en stierf met Hem mee.
Ik sta er niet buiten. Ik kan het niet op afstand houden.
Goede Vrijdag is geen dag om toe te kijken. Het is mee ondergaan.
Geloven dat het is gebeurd. En bidden dat het steeds meer gebeurt.
Geloven dat mijn oude IK dood is. En bidden dat hij steeds meer dood blijkt te zijn. Geloven in de werkelijkheid van de kruisdood middenin mijn leven.
En bidden dat ik dat kruis herken in wie ik ben. Bidden dat de dood van mijn oude ik steeds meer doorwerkt in hoe ik leef.*

* * *

*Geloven is elke dag kijken naar dat kruis van Christus.
Hij deed het eens en voor altijd voor mij!
Geloven is ook elke dag mezelf weer vastpinnen op dat kruis.
Als dat verkeerde verlangen er toch weer is, de neiging om die botte opmerking te maken, de gewoonte om me niets van die regel aan te trekken, het gebrek aan vertrouwen op de zorg van God... steeds weer moet ik het kruis te voorschijn halen.
Dát is je plek, oude ik. Kijk eens goed: daar hang je! En nu laat je mij met rust.
Het is Goede Vrijdag geweest. Met Christus ben jij gekruisigd. Jij bent niet meer de baas in mijn leven.
In mijn leven is het Pasen.
Christus leeft in mij!*

Ds. Rob Vreugdenhil is predikant van de Gereformeerde Kerk te Lelystad

Deze overdenking is eerder geplaatst in *De Reformatie* jg 81, nr 28

Hoe nuttig is de kerk?

Wat kunnen we leren van onze overheid?

wandelen met God

Wie in 2009 belastingaangifte doet en zijn kerkelijke giften als aftrekpost wil opvoeren, moet weten of zijn kerk daarvoor in aanmerking komt. Zo was te lezen in het *Nederlands Dagblad* van woensdag 21 maart. Vanaf 1 januari 2008 moeten alle kerken en goede doelen namelijk een beschikking hebben van de belastingdienst, die ze expliciet aanwijst als Algemeen Nut Beogende Instelling (anbi). Pas dan zijn kerkelijke giften fiscaal aftrekbaar. Deze zomer moeten kerken zo'n beschikking aanvragen bij de Belastingdienst in Den Bosch.

B. Luiten ■

Reacties uit kerkelijke hoek

Het kerkelijke overlegorgaan *Interkerkelijk Contact in Overheidszaken* (CIO) is teleurgesteld over de nieuwe regeling van aftrekbaarheid. Men had gehoopt, dat de kerken haar eigen status zouden mogen behouden, waardoor ze vanzelfsprekend worden geacht het algemeen nut te beogen. Nu hoeven ze daar niets voor te bewijzen, maar dat wordt straks anders. Zo moeten de kerken voortaan aantonen dat ze beschikken over een deugdelijke administratie en over een actueel beleidsplan. Ook mogen ze niet beschikken over onredelijk grote financiële reserves.

De eerste reacties die ik hoorde waren eveneens negatief. De nieuwe maatregel wordt beschouwd als kerkonvriendelijk. 'Weer een signaal dat het christelijke geloof gemarginaliseerd wordt'. En wat zal de volgende stap zijn? En waar gaat de overheid zich straks allemaal mee bemoeien? Mogen we dan nog wel de kerk inrichten volgens onze eigen principes? Als er alleen mannen broeders dienen in het ambt bijv., zijn we dan niet in strijd met de grondwet?

En ik hoorde iemand eerlijk toegeven, dat hij vooral dacht aan het verdwijnen van zijn aftrekpost. Hij zal de enige niet zijn geweest. Want zeker als je giften aan de kerk en aan kerkelijke doeleinden substantieel zijn, voel je de gevolgen van een eventuele beperking in de aftrek meteen.

Het gelijk van de overheid

Toch is er in dit palet van reacties een geluid dat ik mis. Daarin probeer ik te voorzien door dit artikel te schrijven.

Ik wil namelijk naar voren brengen, dat de overheid vooral groot gelijk heeft met de aange-

kondigde maatregel.

Daarmee teken ik niet voor alle mogelijke uitwassen, zoals een verdergaande bemoeizucht. Kerk en staat dienen wel gescheiden te blijven. Wij hebben hier de vrijheid om ons kerkelijk leven vorm te geven naar onze christelijke overtuiging, een groot goed dat niet ter discussie dient te staan.

Maar anderzijds moeten wij bedenken, dat belastingheffing een zaak van de overheid is. Daarin hanteert zij haar eigen maatstaven. Eén daarvan is, dat goede doelen sinds enige tijd zijn vrijgesteld van het betalen van belasting over ontvangen schenkingen (met dank aan Johan Cruyff, die zich daarvoor heeft ingezet). Een andere is, dat giften aan die goede doelen van het belastbaar inkomen mogen worden afgetrokken (voor zover zij de drempel van 1% overschrijden). Ook kerken worden in dit licht gezien als 'goede doelen'.

Dit zijn comfortabele regelingen, waardoor wij ons zeer bevoorrecht mogen weten. Er zijn landen waar je niet eens een kerkgebouw mag neerzetten. En wanneer het wel mag, zou het normaal zijn als we volledig voor onze eigen kosten zouden opdraaien. Maar in Nederland krijgen we zelfs geld terug van onze overheid! Welnu, als de belastingdienst de 'goede doelen' zo ver tegemoet wil komen, dan is het toch niet meer dan normaal dat zij ook het recht heeft om te toetsen of die doelen het werkelijk waard zijn om onder deze regeling te vallen?! Wat is daar onvriendelijk aan? Stel je voor, dat de inspecteur op voorhand ieder goed doel zou accepteren dat zich als zodanig aandient, dan zou het misbruik niet te overzien zijn. Maar kerken dan, kan iemand opmerken, dat zou toch logisch moeten zijn! Ja, is dat zo? Het aantal religieuze bewegingen en groeperingen neemt sterk in aantal toe, terwijl de duidelijkheid en relevantie ervan nauwelijks meer

traceerbaar zijn. Moet de inspecteur dan alles, wat zich als zodanig aandient, op voorhand aanmerken als 'kerk'? Mag hij niet enkele objectieve maatstaven aanleggen, waaraan een beweging die zich 'kerk' noemt, zou moeten voldoen?

Bij enig nadenken kunnen we onze overheid hierin niet anders dan gelijk geven. Ik zou er aan toe willen voegen 'graag zelfs'. Ter wille van enige orde hierin, die ook raakt aan het publieke domein van de samenleving.

Het nut van de kerk

Maar nu heb ik nog niet geschreven wat ik eigenlijk wil zeggen. Wat mij vooral van het hart moet is: waar maken de kerkleden met hun negatieve reacties zich eigenlijk druk over? Want de voorwaarden die de belastingdienst stelt, zijn (voor zover te lezen viel) *minimaal en volstrekt logisch!*

Niets anders wordt ons gevraagd dan een ordentelijke boekhouding en een beleidsplan, waaruit blijken kan dat we tot nut van de samenleving bezig zijn. Is dat te veel gevraagd? Mogen we daarop niet afgerekend worden?

Dit ligt m.i. op hetzelfde vlak als dat je van een vijgenboom mag vragen, dat er vijgen aan groeien. Waar heb ik dat eerder gelezen? Stel je voor, dat een kerk tegen de belastinginspecteur zou moeten zeggen 'daar houden we ons niet mee bezig', zou ze dan niet haar ogen uit haar hoofd moeten schamen? En zou die inspecteur dan niet terecht concluderen: 'dan bent u dus niet actief op *mijn* terrein, dus komt u niet voor aftrek in aanmerking'? Er zijn zoveel verenigingen bezig met hun eigen belangen, een damvereniging, een schietclub, en noem maar op. Geen denken aan dat de leden hun contributies mogen aftrekken van hun belastbaar inkomen. Wanneer dan een kerk zich is gaan gedragen als een religieuze vereniging, geldt voor haar hetzelfde. Ja, zo helder ligt dat.

De secretaris van het CIO bracht fijntjes onder woorden: 'Kerken die er primair zijn voor hun eigen gelovigen, kan dat in de problemen brengen'. Dat is het precies. Maar als daar de schoen wringt, moeten we niet beschuldigend wijzen naar de overheid, alsof zij ineens kerkonvriendelijk zou zijn. Dat soort reactie past ons niet. Want als er dergelijke problemen ontstaan, ligt het aan die kerken zelf. Doordat ze primair naar binnen gericht zijn, op de eigen leden. Doordat ze verzuimd hebben hun christelijke roeping om te zetten in beleid. Want juist dat is christelijk, dat zij in de voetstappen gaan van Hem die *de wereld* zo liefhad, dat Hij Zich voor haar gaf aan het kruis.

Het meest wezenlijke van het christen zijn is het *dienstbaar zijn* in naam van de Heer. In seculiere taal: het *nuttig zijn* voor de samenleving. Al kan er verschil van mening zijn over wat werkelijk nuttig is en wat niet. Mogelijk ontstaat daarover eens verschil van mening, het zij zo. Wat niet wegneemt, dat christelijke

kerken ten allen tijde geroepen zijn Gods aanwezigheid in de wereld te laten zien en te laten horen, om langs allerlei wegen de mensen de nodigen tot het heil in Jezus Christus. Als zij daar werkelijk mee bezig zijn, in woorden en daden, kunnen ze dat ook laten zien, zelfs aan een objectieve niet-christen.

Laten we vooral zien dat deze vraag heel terecht is. Zijn wij niet het zout voor de wereld? Als het zout in de wereld zijn kracht verliest, waar is het dan nog nuttig voor? Dit is een woord van de Heer, al komt het nu op deze manier naar ons toe.¹

Kijken in de spiegel

Het kan gebeuren, dat een niet-christen je wijst op je fouten.

Abraham wandelde met God. Toch ging hij niet eerlijk om met Abimelech, de koning van Gerar. Hij vertelde hem dat Sara slechts zijn zuster was, waarop de koning haar liet weghalen om haar tot vrouw te nemen. Bijna had Abimelech daarmee de toorn van God over zich heen gehaald! De schrik sloeg hem en al zijn dienaren om het hart, toen dat aan het licht kwam. Hij gaf Sara terug aan haar man, met vele gaven ter verzoening. Maar daarbij maakte hij Abraham het verwijt, dat hij op een zeer opgepaste manier had gehandeld! Daar kon de vader van alle gelovigen het mee doen. Hij kon nog leren van de mensen van het land die hem de spiegel voorhielden, al stonden zij heel anders in het leven.²

Dit ging door mij heen, toen ik de berichtgeving las. Nota bene: *nu vraagt de overheid ons naar het beleidsplan voor evangelisatie!* In menige gemeente is dit een moeizaam traject, slechts door weinigen gedragen. We weten dat we het licht voor de wereld zijn. We horen het, we zeggen het, en toch wordt zoveel energie opgeslokt door interne zaken terwijl rondom ons de samenleving haar laatste restje christelijkheid bezig is te verliezen. Daar lijkt vrijwel niemand wakker van te liggen. Kerkdiensten een beetje meer openstellen voor mensen die onze gebruiken niet kennen? Een beleid daarover veroorzaakt de hevigste discussies. Slechts mondjesmaat is hier iets te bereiken, wat er van de kansel ook over gezegd wordt. Totdat de overheid wat zegt. Iets dat onze portemonnee raakt. En dan ineens klinkt de vraag: 'we hebben toch wel een beleidsplan?!'

Jawel.

Wat mij brengt bij de vraag: mijn broeder en mijn zuster, wat raakt jullie nu echt? Dat je naaste verloren gaat, of dat straks je gift mischien niet meer aftrekbaar is?

In die spiegel moeten we nu kijken, of we dat nu leuk vinden of niet.

Wellicht om te leren van de belastingdienst, die zelf niet christelijk is.

Ds. Bas Luiten is predikant van de Gereformeerde Kerk te Zwolle-Centrum.

noten:

1. Mat. 5: 13

2. Deze geschiedenis is te lezen in Genesis 20

Zestig jaar protestantisme in Nederland¹

Nederland is een vreemd land. Het ging jaren door voor zeer godsdienstig. Overall was het christendom zichtbaar aanwezig: er waren schoolgevels waarop de woorden 'christelijk' of 'Bijbel' groot stonden uitgeschreven, er lagen christelijk dagbladen in de kiosken, er waren christelijke politieke partijen, en Jelle Zijlstra herinnerde zich het centrum van Amsterdam in de jaren vijftig aldus: 'Op een rustige zondagochtend kon men de kerkgangers (...) zien voortbewegen als beekjes, die zich op de Keizersgracht samenvoegden tot de stroom van heilbegerigen die met de andere kerkgangers het lelijke interieur tot de nok toe vulden.' Maar na de jaren zestig was het ineens andersom: geen land in Europa was zo seculier als Nederland, euthanasie werd er gelegaliseerd, en het drugsgebruik ook, kerkgang werd een curiositeit en in Amsterdam is het alleen nog uitgestorven op zondagmorgen. Geen christelijker land dan Nederland, en vervolgens: geen seculierder land dan Nederland. Wat is hier gebeurd? Men heeft gewezen op de secularisatie, op het open karakter van ons land, op de radicaliteit van Nederlanders, etcetera.

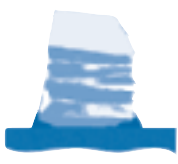
Dr. G. Harinck ■

Problematische positie

Maar de vraag die ik wil stellen is of de tegenstelling tussen de twee soorten naoorlogs Nederland wel klopt. Is het werkelijk zo dat Nederland in de jaren zestig radicaal veranderd is, of is dit beeld vooral de indruk, gevestigd door de retoriek van bevrijding en vernieuwing van de jaren zestig zelf? Ik spits die vraag toe op de protestantse kerken en de IKON. Mijn stelling is, dat de protestantse kerken in Nederland niet pas na 1960, maar de hele afgelopen eeuw een problematische positie hebben ingenomen in onze samenleving en dat deze constante meer verklaart over het Nederlandse protestantisme dan de concentratie op het breekpunt van de jaren zestig.

Door over 'het' protestantisme te spreken, wordt versluierd dat de Nederlandse christenen die niet-rooms-katholiek zijn in de eerste plaats gekenmerkt worden door het feit dat ze, sterker dan elders, kerkelijk tot op het bot verdeeld zijn. Protestanten hebben als groep te weinig gemeen hebben om samen te kunnen optrekken. Als het Nederlands protestantisme één

samenbindende figuur heeft gehad in de afgelopen eeuw, dan is dat Hendrik Colijn. Maar zelfs hij wist, in een tijd dat Nederland voor de helft uit protestanten bestond, bij Tweede Kamerverkiezingen nooit meer dan zestien procent van alle stemmen op zich te verenigen. En dat succes heeft hij alleen kunnen bereiken door te zwijgen over de kerk. Hij liet zich eens ontvallen dat theologen voortaan maar in het Latijn moesten discussiëren, dan had hij er in de politiek niet zo'n last van. Want elke protestantse politicus die in kerkelijke zaken verwikkeld werd, wist dat hij zou verschrompelen tot het formaat van een ds. C.A. Lingbeek of Piet Jongeling - dat van een politieke eenling. De kerk was en is in het Nederlandse publieke domein een lastig ding. Nederland kent geen nationale kerk, geen officiële nationale gebeurtenissen waar een kerkdienst bij te pas komt. We gedenken onze gevallen nationaal niet in een kerk, maar in de open lucht op de Dam. De kerk is er in elke plaats, maar altijd alleen voor een bepaalde groep in de samenleving, niet voor die samenleving als geheel. De kerk is in Nederland geen nationale herberg, maar een particulier clubhuis.

Abraham Kuiper

Hoe komt dat zo? Om dat uit te leggen moet ik het even over Abraham Kuiper hebben. In de negentiende eeuw is door de bestuurlijke elite geprobeerd om van ons land een protestants vaderland te maken, met een nationale kerk. Om protestants en nationaal tot synoniemen

kerk en staat moesten in hun hok blijven

te maken, was het nodig het christendom in de meest algemene termen te omschrijven. Maar katholiek noch gereformeerde herkende zich in dit aftreksel. Kuiper leidde een protestbeweging die tegenover deze uniformeringsdrang van de bestuurlijke elite het pluriforme karakter van het Nederlandse volk beklemtoonde. De staat noch de kerk mochten zich wagen aan definities van wat nationaal en wat christelijk is, maar iedere Nederlander diende vrij gelaten te worden daaraan zijn eigen invulling te geven. Dat was pas typisch Nederlands, aldus Kuiper: geen dwang van boven, maar een vrij volk van vrije kerken in een vrije staat. Dit betekende dat elke nationale aspiratie, van welke van de vele vrije kerken ook, de kop werd ingedrukt. De Hervormde Kerk schikte zich mokkend in deze toestand, de Gereformeerde Kerken van Kuiper vol enthousiasme. De samenleving was voor de gereformeerden een zaak van vrije burgers. Kuipers volgelingen richtten geen kerkelijke scholen op, stichtten geen kerkelijke universiteit en riepen geen kerkelijke sociale organisaties in het leven. En ze waren tegen een leerplicht van overheidswege en tegen een staatsomroep. Kerk en staat moesten in hun hok blijven. Iedereen organiseerde zich met meer of minder enthousiasme in het publieke domein op basis van zijn overtuiging zonder dat de overheid of de kerken zich daarin mengden. De kerk speelde in Nederland geen nationale rol, de staat evenmin. We vereren ons Oranjehuis, maar niet ons staatsbestel. Niemand roept hier ooit: 'Leve het koninkrijk'. Er is in Nederland nooit een verband ontstaan tussen onze nationale identiteit en ons staatsbestel. Onze nationale identiteit is niet aan kerk of staat gekoppeld, maar is zwevend. De natie staat kan hier te lande eigenlijk alleen tot uitdrukking komen via zoiets afgeleids als het Nederlands elftal of het Oranjehuis - en de protestantse kerken eigenlijk alleen via zoiets afgeleids als de IKON.

Hervormde Kerk

Zo liggen de feiten. Maar de Hervormde Kerk is steeds van een grotere nationale rol blijven dromen. De geboortegeschiedenis van de IKON is daar een goede illustratie van. Tijdens

de Duitse bezetting dreigde onze nationale eigenheid onder bruine laarzen verpletterd te worden en in die situatie werd in de Hervormde Kerk het plan geboren de nationale identiteit door de kerk te redden. Enkele hervormden hadden in de malaise van de oorlog weer oog gekregen voor het hele volk en haar geestelijke kwetsbaarheid. Eerst moest de Duitse dictatuur verdreven worden en meteen daarna de kuyperiaanse samenlevingsvisie die een christelijk nationaal herstel zou belemmeren. De kerk was het medicijn voor heel Nederland. Het waren niet zozeer de christenen die een rol in de samenleving moesten spelen, maar het kerkelijk instituut zelf moest zich over de samenleving ontfemen.

Vandaar ook de hervormde wens niet van een christelijke, maar van een nationale omroep, waarin dan de kerken een leidende rol zouden spelen. Contact hierover tussen de kerken liep al direct mis, want de hervormden konden maar niet onthouden dat er nog meer protestantse kerken waren dan die van hun. Menig kerkgenootschap bedankte ervoor om een bijwagen van de Hervormde Kerk te worden. Naast de IKON deden daarom de VPRO, de NCRV en ook nog eens het Convent van Kerken na 1945 aan protestantse kerkelijke uitzendingen. Het hervormde offensief werd dus in de kiem gesmoord.

Ondanks deze tegenvaller bleef het de hervormde bedoeling 'dat de kerk [via de omroep] in de gelegenheid worde gesteld tot ons volk te spreken over alle vragen, die naar het oordeel der kerk van voldoende beteekenis zijn'. De IKON diende dus te fungeren als kansel; voortbordurend op dit beeld werd het in 1957 gestarte programma 'De Wilde Ganzen' beschouwd als de collecte. Maar de IKON was geen kerk. Het was een omroeporganisatie. Wanneer bij deze omroep het bloed toch kroop waar het niet gaan kon, reageerde de kerk stevast negatief. De IKON werd zelf een bedreiging voor het hervormde kerkideaal.

de kerk was en is in het Nederlandse publieke domein een lastig ding

Deze schaduwkanten namen het feit niet weg dat de Hervormde Kerk tenminste probeerde kerk en samenleving op elkaar te betrekken. Andere kerken zagen vaak het probleem van de onderlinge vervreemding van kerk en samenleving niet eens. Maar uniek was de hervormde bekommernis om de samenleving toch niet. Want wie begon zich sinds de jaren dertig van de vorige eeuw ook over de samenleving te ontfemen? Juist, de staat! De opkomende verzorgingsstaat als schild voor de sociaal-eco-

nomisch zwakken vond zijn pendant in een verzorgingskerk, of om het op zijn hervormds te zeggen: de Christus belijdende volkskerk.

Doorbraak

Maar intussen werd het protestantisme in het publieke domein vooral vertegenwoordigd door tal van particuliere organisaties: de ARP en de CHU, de christelijke pers, het CNV, de NCRV en de VPRO en de christelijk-nationale school. Daarnaast was in de samenleving eigenlijk geen ruimte voor een kerk. Een kerk als de hervormde zag zich feitelijk weggedrukt uit de samenleving door al deze organisaties. Om zich van deze inkapseling te ontdoen was een doorbraak nodig. Die vond inderdaad soms plaats in de politiek, in het onderwijs en in het omroepwezen. Maar toen vertoonde zich weer iets van de vreemde godsdienstige situatie in ons land. Om zichzelf ruimte te verschaffen in de samenleving keerde de Hervormde Kerk zich tegen al die organisaties, die nu juist het christelijk karakter van de samenleving stutten.

In de praktijk gaf dit hervormde kersteningstreven dus een impuls aan de secularisatie van de samenleving. En hervormden raakten erdoor ontheemd. Zij hadden bij het woord 'christelijk' nooit allereerst gedacht aan een individuele overtuiging maar aan georganiseerde publieke gedragingen. De omroep of de krant was christelijk. Zelfs de individuele christelijke ethiek betrof geen persoonlijke levensstijl, maar groepsgedrag. De maatschappelijke doorbraak van de Hervormde Kerk had daarom eenzelfde effect als de liturgische vernieuwingen die in de jaren zestig in de Katholieke Kerk werden doorgevoerd: toen de kerk zich distantiëerde van bepaalde rituelen of een bepaald groepsgedrag dat voordien identiteitsbepalend was geweest, nam het belang van de kerk in het bestaan van haar leden zienderogen af. Wist hij veel hoe hij buiten de eigen groep en zonder groepsnorm christelijk spreken en handelen moest! Een Nederlandse protestant zonder organisatie of zonder kerk is hetzelfde als een Engelsman zonder paraplu. Het werd verlegenheid troef voor de christen in de Nederlandse samenleving. De Hervormde Kerk vroeg teveel ineens van de christen. In dit klimaat kon een individuele invulling van het christendom in de samenleving niet plotsklaps gedijen en het publiekelijk praten over God bleef een specialisme van theologen alleen. Zij waren de vaklui die er wel in slaagden individueel te gaan spreken, de kerkleden verweesd achterlatend.

Secularisatie

Gereformeerden verdedigden intussen hun organisaties, maar ook onder hen rukte de secularisatie op. Ik wees al op het feit dat de kerk voor de ARP een blok aan het been was, maar de kwestie-Geelkerken in 1926 en de

Vrijmaking van 1944 versterkte de neiging van christelijke organisaties om de kerk met haar twisten te mijden als een melaatse. De gereformeerde organisaties ontvingen geen positieve impuls meer uit de kerk - en ze kwamen er niet toe zelf voor inspiratie te zorgen of die elders te zoeken.

Toen de jaren zestig aanbraken hadden de protestantse kerken het contact met de samenleving dus al zo'n beetje verloren. De samenleving is toen niet geseculariseerd, ze was het al, omdat de organisaties hun brugfunctie tussen kerk en samenleving verloren en de kerk zelf die kloof niet kon overbruggen. Overigens was deze desintegratie geen specifiek probleem van het christendom. Ook de sociaal-democratische en communistische wereld werd daarmee geconfronteerd en deze werelden verdwenen in de afgelopen decennia geheel.

Wat in de jaren zestig met de kerk gebeurde verhaalde het sprookje van de kleren van de keizer: toen haar isolement als organisatie eenmaal werd aangewezen zag heel de massa het in eens ook. Bij de IKON is deze gewaardwording duidelijk traceerbaar. Jonge programmakers vertoonden begin jaren zestig een 'geringe congenialiteit' met de kerk, hadden

de individuele christelijke ethiek betrof geen persoonlijke levensstijl, maar groepsgedrag

een 'praktische scepsis' tegenover het kerkinstituut en wensten ruimte voor experimenten. Programmamakers dachten niet meer vanuit de groep, maar vanuit het individu: 'Het bestaan één vaste betekenis geven is: de zin ervan doden.' Geprefabriceerde antwoorden, zoals de kerkleer werd aangemerkt, waren voor de IKON-programma's niet langer geschikt.

Deze veranderingen betekende dat ook de IKON van de kerken wegstapte. De hervormde synode dreigde daarop in de jaren 1969-1971 de band met de omroep te verbreken - hetgeen het einde van de omroep zou hebben betekend. Maar de kerk pakte niet door, zodat we hier vandaag toch een feestje vieren. Het punt was dat de kerk niet bij machte was een alternatief te bedenken en dus de IKON gedoogde als een soort voorpost in de samenleving.

De kerken werden in de jaren zestig de kop van jut. De vraag is wel of dat niet een tikkelte overdreven was. De jaren zestig stonden in het teken van bevrijding, maar er is nog weinig onderzoek gedaan naar de vraag of het kerkelijk klimaat in de jaren vijftig inderdaad zo beklemmend was. Het is in elk geval ontuchtterend om in de herinneringen van Jan Greven te lezen, dat de gereformeerde wereld van de

jaren vijftig 'lang niet zo uniform [was] als nu wel eens gedacht wordt. Lang niet iedereen ging geregeld naar de kerk. (...) Wij hoefden ook maar één keer per zondag. Mijn ouders vonden dat wel welletjes voor de kinderen. Ze waren daarin, in tegenstelling tot de verhalen die je daarover vaak hoort, niet uniek'

Optimisme

En dan: er was ook goed nieuws. Er heerste in de jaren zestig een groot optimisme in de samenleving en dat straalde ook af op de kerken. Achttien hervormden en gereformeerden die in 1961 het 'Samen-op-Weg-proces' inleidden, vroegen om hereniging van de protestantse kerken: 'Wij roepen de leden van onze kerk op om, zonder te vergeten wat we in eigen kerk hebben ontvangen, de ander niet langer te zien in het licht van het verleden, maar van het Rijk Gods, dat komt.'

de twee stromingen van vrijzinnigheid en orthodoxie stonden de afgelopen decennia niet op goede voet met elkaar

Ander goed nieuws - maar dan achteraf bezien - was dat het protestantisme zich van alle geestesstromingen organisatorisch relatief nog het best wist te handhaven. Dit kwam enerzijds omdat het protestantisme altijd uit zelfstandige, elkaar bestrijdende groepen had bestaan, waarvan sommige klein genoeg waren en voldoende hecht georganiseerd om met succes de cultuuromslag of te negeren of zich er tegen te verzetten, zoals de vrijgemaakte kerken of de Gereformeerde Gemeenten. Anderzijds sloot het individualistische karakter van de moderne samenleving aan bij het karakter van het protestantisme en bleek de kerkelijk gekanaliseerde godsdienst van veel kerkleden eigenlijk zonder revolutionaire omwentelingen of breuken te transformeren in een niet-kerkelijk, bevlogen maatschappelijk engagement, met zijn eigen organisaties en zijn eigen rituelen.

De IKON vormt binnen het protestantisme het voorbeeld van deze laatste reactie op de cultuuromslag. De omroep sloot nauw aan bij de maatschappelijke trends en droeg vanaf de jaren zestig een uitgesproken progressief imago: 'Een beleid dat de aandacht vraagt voor controversiële vragen wordt gevoerd', zo heette het in 1978, 'om kerken open te houden, haar bewoonbaar en vatbaar te maken voor het echte debat voor de toekomst.' De kerken werden nog genoemd, maar de omroep bereikte vooral diegenen die in die kerken een marginaal bestaan leidden of afscheid van haar hadden genomen. Het christendom dat de IKON propageerde paste bij de anti-institutionele ten-

dens in de samenleving van de jaren zeventig en tachtig: 'bevrijding uit machtsverhoudingen' was een sleutelwoord bij deze omroep die zichzelf als 'vrijplaats' afficheerde. Er werd bij de omroep gewerkt met een morele ernst die niet onderdeed voor die van de Gereformeerde Bond.

Twee protestantse reacties

Er waren dus twee protestantse reacties op de cultuuromslag van de jaren zestig, die ik hier grofweg als de orthodoxe en de vrijzinnige typeer. De vrijzinnige is over het algemeen als de hoofdlijn van het protestantisme na de jaren zestig beschouwd. De orthodoxe ontwikkeling onttrok zich aanvankelijk voor een flink deel aan het zicht van de samenleving - en ook aan die van de kerken trouwens: de opkomst van de al evenzeer individualistische en anti-institutionele evangelischen was ook voor de orthodoxie een verrassing. De twee stromingen van vrijzinnigheid en orthodoxie stonden de afgelopen decennia niet op goede voet met elkaar. De IKON wilde als 'geloofsomroep' het tegendeel van de EO zijn en de EO het tegendeel van de IKON.

Het zou een misverstand zijn te menen dat de vrijzinnige houding wel en de orthodoxe niet bij de moderne samenleving paste. Zo eenvoudig ligt het niet. Wel was het orthodoxe protestantisme dankzij het antithetische element in zijn wereldbeschouwing beter gewapend tegen de cultuuromslag van de jaren zestig dan de vrijzinnigheid. De orthodoxie liep in die roerige jaren binnen het protestantisme geen getalsmatige schade op en hield een fijnmazige organisatiestructuur van politieke partijen, kranten, scholen, vakbonden en dergelijke overeind, die deels in de jaren zestig en zeventig werd gevormd.

De vrijzinnigheid had het in dit opzicht veel moeilijker en verloor de band met de kerken en vrijwel al haar organisaties, de VPRO en de roemruchte NCRV inclusief. Je zou met het bijbelboek Job kunnen zeggen: alleen de IKON is overgebleven om het ons aan te zeggen. Vrijzinnigheid beoogde een synthese van christendom en de moderne cultuur en kon alleen gedijen in een samenleving die het christendom als zijn basis beschouwde. Dat was haar biotoop en die verdween in de jaren zestig. Zonder de organisatiestructuur van de kerk, waarop de vrijzinnigheid in de twintigste eeuw zich juist had gericht, transformeerde het vrijzinnige gedachtegoed zoals gezegd tot maatschappelijk engagement. Daaruit sijpelde het protestantisme weg. Zo ontpopte zich het kerkelijke IKV als het maatschappijkritische gezicht van allerlei groeperingen, mede dankzij het feit dat velen in dat gezicht de kerk niet meer herkenden. Sterker nog, niet-gelovigen steunden het kernwapenstandpunt van de kerken krachtiger dan kerkleden. Dat leverde het tafereel op dat Gerard Dekker in zijn herin-

neringen memoreert: 'Ik zie nog het beeld voor me aan het slot van de eerste vredesdemonstratie in Utrecht, waar prof. Berkhof als voorzitter van de Raad van Kerken het woord voerde, met achter zich leden van de Communistische Partij met hun vlaggen.'

De IKON voerde deze ontwikkeling aan en schoof op van communicatie over het christendom naar communicatie over individuele thema's als zingeving en taboes. In plaats van geloof werd troost in de jaren tachtig er het sleutelwoord. Het was een woord uit het christelijke taalveld, maar wie herkende dat nog? De kerkleden wellicht, maar niet het IKON-publiek.

Toen de ontkerkelijkheid hard toesloeg leek deze omroep een overbodigheid in omroep-land. De IKON kreeg zendtijd aan de randen van de nacht en op radio 5. Rond 1990 waren het nota bene de kerken zelf die zich wegcijferden ten gunste van de IKON: de enorme kerkverlating moest niet uitgelegd worden als geloofsafval, zo legden ze de overheid uit, maar alleen als een uiting van de individualisering van de samenleving. De omroep was eigenlijk veel belangrijker geworden dan vroeger en mocht niet verdwijnen. Het zijn dus de kerken die wel kunnen verdwijnen, moeten de politici erbij gedacht hebben. Maar nog steeds zijn de politici net zo wijs als Colijn en dus zwegen ze over de kerk.

Alle afslankingen van de afgelopen halve eeuw ten spijt is er niet zoveel veranderd in de relatie van de protestantse kerken met de samenleving. Die relatie is altijd zwak geweest. Aan orthodoxe zijde is de verhouding tussen kerken en organisaties onverminderd moeizaam en lijken de kerken te berusten in hun marginale maatschappelijke rol. Aan vrijzinnige zijde is zowel de kerkelijke als de organisatorische betrokkenheid zwak. We kennen wel allemaal de IKON, maar dat is de laatste decennia meer een handvat gebleken voor wie de kerk uit wilde dan voor wie er in wilde.

Ontzuiling?

Maar zelfs voor de vrijzinnigheid geldt: hoe ontzuild zijn we eigenlijk? Het viel me op dat hier vandaag alleen mensen spreken of de viering leiden die aan de Vrije Universiteit verbonden zijn of waren. We zijn wel van het massale karakter van het protestantse organisatieleven af, maar nog steeds leeft het Nederlandse protestantisme in de eerste plaats als organisatie, al komt er ook in de orthodoxie meer aandacht voor de persoonlijke overtuiging. Maar kerkleden vestigen hun hoop nog steeds voornamelijk op de organisatie alleen. De evangelische beweging tart sinds de jaren negentig dat vertrouwen en confronteert de kerkgenootschappen met een omgekeerde doorbraak, die van de 'oecumene van het hart'.

Er zijn sterke orthodoxe protestantse gemeenschappen en bewegingen ontstaan die bedreigend zijn voor de kerkelijke structuren.

De EO, bijvoorbeeld, wil de kerken niet wegdrukken, maar het lukt deze omroep onvolgende de kerken op een of andere manier met haar beweging te verbinden. Wat moeten we met de kerken, vraagt inmiddels ook de orthodoxe protestant zich hardop af?

Met de kerk meugen de protestanten niet, maar zonder deugen ze niet. Wordt het daarom, nu we midden in de debatten over religie en samenleving zitten, en de kerk zonder samenlevingsvisie en dus zonder zelfbeeld niets anders doet dan daarover zwijgen, geen tijd voor de omgekeerde weg? Om een islamitisch gezegde te parafraseren: als de kerk niet naar de samenleving komt, komt de samenleving wel naar de kerk. Laat de IKON als het gezicht van het protestantisme de stap wagen en opnieuw onze troostbuis worden door de nieuwsgierige onkerkelijke, maar religieuze televisiekijker en radioluisteraar het onbekende Hollandse leven te laten ontdekken dat achter die hoge kerkmuren aan de randen van onze samenleving geleefd en gevoed wordt. De kerk zie ik zo gauw niet op eigen kracht loskomen van de zijlijn. Laten we daarom hopen op een nieuwe Wim Koole, die een even creatief team als de IKON al jaren heeft, aanzet tot een zoektocht naar de redenen die honderdduizenden protestanten week in week uit naar de kerk doet gaan. Laat dat mijn verjaardagswens zijn voor de IKON die het after all van die kerken moet hebben.

Prof. dr. George Harinck is directeur van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme aan de Vrije Universiteit Amsterdam en bijzonder hoogleraar Geschiedenis aan de Theologische Universiteit te Kampen (Broederweg).

¹ Lezing ter gelegenheid van zestig jaar IKON, gehouden op de IKON-themadag 'Mijn God', 23 september 2006 in de Keizersgrachtkerk te Amsterdam

uit de kerken

Hengelo (Ov.) - tweede predikantsplaats (vijftig procent)
- **beroepen:** M.A. Dronkers te Groningen-Helpman
Ommen-Noord/Oost - beroepen: T. Wendt te Assen

Alphen a.d. Rijn en Assen-Marsdijk - beroepen: J.E. Kramer te Hardinxveld-Giesendam
Zuidhorn - beroepen: Z.J.C. van Harten te Blije-Holwert en Ferwert-Hallum

Liedboek gez. 222:

Jezus is ons licht en leven

lied van de week

Het paaslied 'Jezus is ons licht en leven' (oorspronkelijke beginregel: 'Jesus, unser Trost und Leben') mag zich in Nederland sinds het begin van de vorige eeuw in een zekere populariteit verheugen. De dichter, Ernst Christoph Homburg, is dezelfde die ook het bekende passielied 'Jezus, leven van mijn leven' dichtte.

J. Smelik ■

Hij werd op 1 maart 1607 (vierhonderd jaar geleden dus - het jaartal 1605 in het Liedboek is niet correct) geboren in het plaatsje Mihla, dat dicht bij Eisenach ligt. Hij studeerde rechten en kwam - na werkzaam geweest te zijn in Dresden en Jena - in 1642 in Naumburg terecht. Tijdens zijn studententijd had Homburg zich ontpopt als een verdienstelijk dichter van wereldlijke poëzie; na een ernstige ziekte in 1659 wijdde hij zich echter steeds meer aan het dichten van geestelijke liederen. In 1659 verscheen zijn tweedelige bundel Geistliche Lieder. Het Erste Theil verscheen met tweestemmige 'Melodeyen' in Naumburg, het Ander Theil bevatte driestemmige zettingen en werd in Weißenfels uitgegeven.

De tekst van het lied van deze week werd gepubliceerd in het eerste deel en telde oorspronkelijk acht coupletten. Drie strofen zijn in het Liedboek terechtgekomen.

De tekst spreekt inhoudelijk voor zichzelf. Als belangrijkste bijbelhoofdstuk, waaraan dit lied refereert, kan 1 Korintiërs 15 genoemd worden.

Johann Seb. Bach

Het lied is niet via Homburgs Geistliche Lieder bekend geraakt, maar via een gezangboek dat in 1736 verscheen bij Bernard Christoph Breitkopf te Leipzig: Musicalisches Gesang-Buch, Darinnen 954 geistreiche, sowohl alte als neue Lieder und Arien, mit wohlgesetzten Melodien, in Discant und Baß, befindlich sind; Vornemlich denen Evangelischen Gemeinen im Stifte Naumburg-Weitz gewidmet.

De samensteller van deze bundel, Georg Christian Schemelli (geb. circa 1678, overl. 1762), werd in 1727 cantor in Weitz, de plaats waar de tweede vrouw van Johann Seb. Bach vandaan kwam. Mogelijk hebben Bach en Schemelli elkaar dus in Weitz leren kennen. Of anders kregen zij ongetwijfeld contact doordat de zoon van Schemelli, Christian Friedrich, van 1731-1734 leerling was op de Leipziger Thomaschule waar Bach docent was. Hoe dan ook,

Bach heeft een aandeel gehad in het Musicalisches Gesang-Buch. Over de 69 melodieën die het liedboek bevat, lezen we in het voorwoord: ze zijn "voor een deel opnieuw gecomponeerd en voor een deel verbeterd in de basso continuo door de Weledele Heer Johann Sebastian Bach, hofkapelmeester van Saksen en directore chor. musici te Leipzig."

Momenteel worden er drie melodieën uit deze bundel aan de beroemde cantor van de Leipziger Thomaskirche toegeschreven: 'Dir, dir, Jehova', 'Komm, süßer Tod' en 'Vergiss mein nicht'. Of de melodie van het bekende kerstlied 'Ich steh an deiner Kribbe her' (LvK gez. 141) van Bach is, is lastiger met harde gegevens te onderbouwen. [Er zijn mensen die deze melodie daardoor plotseling minder mooi vinden...]

Nederland

Voorzover momenteel bekend is, was de predikant Hendrik Pierson (1834-1923) de eerste die een Nederlandse vertaling van het lied maakte. Hij publiceerde die in zijn bundel Vluchtheuvelzangen uit 1905. Pierson volgde in 1877 O.G. Heldring op als directeur van de Zettene gestichten en predikant van de Vluchtheuvelkerk.

A.C. den Besten legt in het Compenium van achtergrondinformatie bij de 491 gezangen uit het Liedboek voor de Kerken een sterke link tussen Piersons vertaling en de versie van het lied zoals die in het Liedboek staat. Dat is merkwaardig, want - inderdaad - aan Pierson komt de eer toe dat hij voor het eerst Homburgs lied in een Nederlandse vertaling publiceerde. Zijn vertaling werd in de eerste uitgaven van de bekende bundel Oude en Nieuwe Zangen (1911) van S.M. Woensel Kooy opgenomen. Ook in andere liedbundels van uiteenlopende godsdienstige signatuur werd Piersons vertaling opgenomen.

Bij de gereformeerden kwam het lied in de Pierson-vertaling o.a. voor in de Proeve van uitbreiding die de 'kring van belangstellenden

in de verrijking van ons kerkgezag' in 1921 uitgaaf met als bedoeling dat de synode deze uitbreiding vrij zou geven voor liturgisch gebruik. De synode gaf de bundel echter niet vrij. De eerste officiële kerkelijke bundel waarin we het lied aantreffen, is de gezangbundel van de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband uit 1933. Belangrijke personen die aan de wieg van deze bundel stonden waren o.a. H. Hasper en E.L. Smelik. De vertaling van het lied die in de H.V.-bundel gepresenteerd werd, was een andere dan die van Pierson en kwam ook terecht in Haspers bundels *Gezangen en Geestelijke liederen* (1934) en *Geestelijke Liederen* uit den schat van de Kerk der eeuwen (1935). Het is déze vertaling die vrijwel ongewijzigd in het Liedboek terecht gekomen is. Aangezien Hasper na het conflict met Smelik niet meer vertalingen en liederen van laatstgenoemde mocht opnemen in zijn liedbundels, kunnen we sterk vermoeden dat de vertaling van de hand van Hasper is en niet van Smelik. Trouwens, dat Den Besten de naam van Hasper (waarmee hervormde liedcommissies nooit een goede verstandhouding hebben gehad) niet noemt, wijst daar wellicht ook op. Want wanneer Smelik de vertaling gemaakt had, dan zou dat zeker onder de tekst in het Liedboek vermeld zijn (i.p.v. 'Vertaler onbekend') en dus ook in de toelichting in het Compendium. De enige versregel die verschilt met de oorspronkelijke vertaling van (vermoedelijk) Hasper, is de eerste regel van de tweede strofe. Hasper heeft daar in *Geestelijke Liederen* uit

de Schat van de Kerk der eeuwen: 'Koninklijk heeft Hij gestreden'. In de bundel van de hersteld-verbanders luidde de versregel: 'Ridderlijk heeft Hij gestreden'.

Melodie

De melodie dateert uit 1714 en werd voor het eerst gepubliceerd in de achtste editie van het *Geistreiches Gesang-Buch* van Johann A. Freylinghausen. Daar stond de melodie afgedrukt bij het lied 'Auf, auf, weil der Tag erscheinen'. De componist van de melodie is onbekend. Dat in het opschrift in het Liedboek de naam van J.S. Bach genoemd wordt, heeft te maken met het feit dat Bach de melodie voorzag van een basso continuo-begeleiding. De melodie behoort tot het aria-type en is eigenlijk geen melodie voor gemeentezang. De hele structuur, de melodische lijnen, diverse gebruikte intervallen (bijv. de verminderde kwint c2-fis1 in regel 3) en de ritmiek wijzen erop dat het meer een sololied is. Een goedgezinnende gemeente zal de melodie zeker kunnen zingen, maar of de massaliteit van gemeentezang ook past bij het karakter van de melodie blijft discutabel. Vooral de melisma's in regel 5 en 6 worden naar mijn smaak te log en pompeus. Enfin, kerken die in het bezit zijn van een cantorij, zouden kunnen overwegen om dit lied door dat koor te laten zingen.

Dr. Jan Smelik is hymnoloog-musicoloog en woont te Zuidhorn.

HOOFDREDACTEUR:
Prof. Dr. B. Kamphuis

EINDREDACTEUR a.i.:
Dr. A.L. Th. de Bruijne

OVERIGE REDACTIELEDEN:
Dr. E.A. de Boer, Prof. dr. S. Griffioen,
Drs. I.D. Haarsma, Prof. Dr. G. Kwakkel,
Drs. B. Luiten, J. Westert.

MEDEWERKERS:
J.J.D. Baas, J.M. de Jong, Ds. G. Riemer,
Dr. J. Smelik, Drs. H. Veldman

**BESTUURSLEDEN STICHTING
DE REFORMATIE:**
A. Verhoeff (voorzitter),
Drs. B. Bos (secretaris),
F.H. Haveman (penningmeester)

BLADMANAGEMENT:
Mevrouw M.T. Kremer
Scholma Druk bv, Postbus 7
9780 AA Bedum, tel. 050 3013636

Alle stukken voor de redactie bij voorkeur
per
E-mail: reformatie@scholma.nl, ingeval per
post via bovengenoemde postbus.
Uitgever: Print Media bv, Bedum
Technische realisatie:
Scholma Druk bv, Bedum

**ADMINISTRATIE EN
ADVERTENTIES:**
Scholma Druk, postbus 7,
9780 AA Bedum.
Telefoon: 050 - 3013636.
Fax: 050 - 3012732
(o.v.v. Reformatie).
E-mail: reformatie@scholma.nl
Aanlevering advertenties in overleg.
ING Bank: 66.30.92.620

ABONNEMENTSPRIJZEN:
€-49,95 per jaar
studenten €-19,50;
buitenland €-130,00
- abonnementsjaar loopt van
1 januari t/m 31 december
- opzegging van het abonnement dient 1
maand voor aanvang van het nieuwe abon-
nementsjaar schriftelijk of per e-mail te
geschieden (voor 1 december)
Losse nummers €-1,50 (incl. porto).

De Reformatie is op Daisy
cd-rom verkrijgbaar bij de
Chr. Blindenbibliotheek voor
blinden en slechtzienden. Tel.
(0341)-565477.

ADVERTENTIES (acquisitie en verkoop):
J. Hoogenboom, tel. 050-4091204,
fax 050-4091252
e-mail: info@hoogenboom-communicatie.nl
Prijs: €-0,45 per mm.
Contracttarief op aanvraag.

Zonder schriftelijke toestemming van de uit-
gever is het niet toegestaan artikelen uit dit
blad over te nemen.

Web: www.dereformatie.nl
ISSN 0165-5191

KOSTBAARHEDEN

vertrouwd verzekerd

speciale verzekeringen voor kerken, zorginstellingen en monumenten

Weet u wat een
avondmaalstel waard is?
Donatus wel.

Postbus 500 5240 AM Rosmalen www.donatus.nl tel. 073 - 5221700

Geef

deze kinderen een kans

Phillip - 12 jaar

Tsehay - 9 jaar

SponsorKind

De ouders van Phillip en Tsehay zijn straatarm. Ze verdienen niet genoeg om voor hun gezin te kunnen zorgen. Met uw hulp kunnen wij hen een dagelijkse maaltijd geven en krijgen zij onderwijs. Samen met u geven we hen de kans op een goede toekomst. Phillip en Tsehay zijn geen uitzondering. Help ons helpen. Dat kan al voor € 22,50 per maand.

Voor meer informatie: www.redeenkind.nl

Tel. 038 - 460 46 48 • E-mail: info@redeeenkind.nl • Postbank 1599333 • Zwolle

moe en
prikkelbaar

kan weer lachen

Somber

hoopvol

meer energie

Lusteloos

zie het weer zitten

zin

Zie het niet meer zitten

ONLINE-CURSUS GRIP OP JE DIP!

Heb je al een tijdje last van depressieve gevoelens en ben je tussen de 16 en 25 jaar?

Wil je grip krijgen op je dip? Zit dan niet bij de pakken neer!

Surf naar www.mindguide.nl
of www.eleos.nl

Meld je aan voor Grip op je dip online. Je hoeft er de deur niet voor uit.

www.mindguide.nl

www.eleos.nl